

kat bu okul, malî zorluklar sebebiyle birkaç yıl sonra Endonezya'nın Riau adasına taşındı ve burada Şeyh Tâhir'in katılımı olmaksızın eğitim faaliyetlerine bir süre daha devam etti.

İslahçı eğilime sahip diğer bir âlim de *el-İmâm* dergisinin yazarlarından Seyyid Ahmed el-Hâdî'dir. Penanglı Arap asıllı bir aileden gelen Seyyid Ahmed, Muhammed Abduh ile Cemâleddîn-i Efgânî'ye karşı büyük bir hayranlık duymaktaydı. Malaylı müslüman kadınların haklarının savunuculuğunu da yapan Hâdî, 1926'da çağdaş fikirleri savunan *el-İhvân* adlı Malayca bir dergi çıkarmaya başladı. Bu dergideki yazıların bir kısmı İslâm birliği, Malay birliği ve sömürge aleyhtarlığı gibi konuları işlerken bazıları da Arapça'dan Malayca'ya çevrilmiş dinî muhtevali makalelerdi.

Bu dergilerin özellikle federal Malay eyaletlerinde temsilciler bulundurması ve bir kısım din âlimlerinin yenilikçi müslüman aydınların açtıkları okullara ilgi göstermesi sonucunda yeni İslâmî fikir ve görüşler şehirlerin dışında da taraftar buldu. Sultanlıkla yönetilen eyaletlerde ise daha çok geleneksel dinî anlayış güçlü idi. İslâm diniyle ilgili bütün işlerden sorumlu olan sultanlar, yenilikçi fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla dinî muhtevali yayınların kendi eyaletlerine girmesini yasaklıyor, yabancı eğitimcilere zorluklar çıkarıyorlardı. Bu arada sürekli seyahat eden tüccarlarla memleketlerine yeni fikirlerden etkilenmiş olarak dönen Malaylı öğrenciler mahallî din görevlilerine ve tarikat şeyhlerine karşı bir tavır almışlardı. Sumatra adasında olduğu gibi Malay yarımadasında da yenilikçi dinî düşünceleri yaymaya çalışanlar zamanla Kaum Muda, muhafazakâr kesimler ise Kaum Tua olarak adlandırıldı.

1920'li yılların sonlarına doğru Kaum Muda taraftarı aydınlar İslâm birliği, Malay birliği gibi siyasî ve millî konuları gündeme getirerek sömürge aleyhtarlığı fikirleri de toplumda işlemeye başladılar. 1930'lu yıllarda Kaum Muda, sömürge yönetimine karşı okumuş kesimlerin millî ve dinî duygularını uyandıran bir muhafefet hareketini simgelemektedir. Ancak daha sonraki yıllarda Batı eğitimi almış Malaylı aydın çevrelerin sayısının artmasıyla birlikte siyasî ve millî niteliğe sahip teşkilâtlar kurulmaya başlandı. Yenilikçi müslüman aydınların bazıları bu teşkilâtlar içerisinde görev alırken bazıları da bağımsızlık sonrasında modernist eğilimli çeşitli dinî teşekküller oluşturdular.

BİBLİYOGRAFYA :

R. van Niel, *The Emergency of the Modern Indonesian Elite*, The Hague 1960; Solichin Salam, *K. H. Ahmad Dahlan: Reformer Islam Indonesia*, Djakarta 1963; Abdul Mukti Ali, *Alam Pikiran Islam Modern di Indonesia dan Modern Islamic Thought in Indnesia*, Jogjakarta 1969; H. M. Federspiel, *Persatuan Islam: Islamic Reform in Twentieth Century Indonesia*, Ithaca 1970; W. R. Roff, "South-East Asian Islam in the Nineteenth Century", *CHIs*, II/A, s. 155-181; Harry J. Benda, "South-East Asian Islam in the Twentieth Century", *a.e.*, II/A, s. 182-206; Taufik Abdullah, *Schools and Politics: The Kaum Muda Movement in West Sumatra, 1927-1933*, Ithaca 1971; Deliar Noer, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia (1900-1942)*, London 1973; Musthofa Kamal Pasha - Chusnan Jusuf, *Muhammadiyah Sebagai Gerakan Islam*, Yogyakarta 1977; J. L. Peacock, *Purifying the Faith: The Muhammadiyah Movement in Indonesian Islam*, Menlo Park 1978; F. R. von der Mehdn, "Islamic Resurgence in Malaysia", *Islam and Development* (ed. J. L. Esposito), Syracuse 1980, s. 163-180; a.mf., "Malaysia: Islam and Multiethnic Politics", *Islam in Asia* (ed. J. L. Esposito), New York 1987, s. 177-201; John Funston, "Malaysia", *The Politics of Islamic Reassertion* (ed. Mohammed Ayoob), London 1981, s. 165-189; S. Soebardi - C. P. Woodcroft-Lee, "Islam in Indonesia", *The Crescent in the East* (ed. R. Israeli), London 1982, s. 190-195; Ronald Provencher, "Islam in Malaysia and Thailand", *a.e.*, s. 140-155; M. H. Nakamura, *The Crescent Arises Over the Banyan Tree: A Study of the Muhammadiyah Movement in a Central Javanese Town*, Yogyakarta 1983; İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, Ankara 1995, s. 27-36; a.mf., "Malezya'da İslamiyet", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Isparta 1995, s. 193-252; a.mf., "Endonezya'da Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Muhammediyye Hareketi", *a.e.*, sy. 3 (1996), s. 115-169.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

ISLAHAT

(اصلاحات)

Özellikle Osmanlılar'da çeşitli alanlarda yeniden yapılanma, bozulan kurumları çağdaş ihtiyaçlara göre eski haline getirme ve yenileme faaliyet ve düşüncelerini ifade eden terim.

Osmanlı devlet teşkilâtı ve kurumlarında yapılan islahat (reform) faaliyetlerini iki dönemde incelemek mümkündür. Bunlardan biri yaygın olarak bilinen, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle XIX. yüzyılda Avrupa ön planda tutularak girilen islahat çalışmaları, diğeri ise o döneme kadar Osmanlı Devleti'nin kendi değer ve dinamikleri çerçevesinde genel olarak Türk-İslâm geleneği çizgisindeki faaliyetlerdir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme ve olgunluk döneminde esas yapısı, eski Türk töresiyle İslâm devlet ve medeniyet geleneğinin terkihi sonucunda oluşmuştur. Burada padişah merkez olmak üzere divan teşkilâtı ile devletin idare, hukuk, maliye ve bürokrasisini teşkil eden dört rükün (erkân-ı erbaa) anlayışı esastır. Osmanlı geleneğinde bu zümreler "seyfiye, ilmiye, kalemiye" terimleriyle ifade edilmiş, ayrıca bunlar değişik yetki ve sorumlulukları açısından "ehl-i örf" ve "ehl-i şer'" tabirleriyle metinlerde yer almıştır. Ziraat, ticaret ve sanatla meşgul reâyâ karşısında yönetici zümreyi ifade eden "askerî" terimi, bu dönem Osmanlı teşkilâtının üzerinde çok durulan bir kavramı olmuştur. Ancak bu temel yapıda zaman zaman birtakım aksamalar görülmüşse de esaslı bir islahat anlayışı ve düşüncesi XVII. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlamıştır. Klasik devir olarak adlandırılan dönemdeki teşebbüsler belirli kurum veya alanları kapsamış, genel bir nitelik kazanmamıştır.

İlk devre islahatının mahiyeti hakkında fikir vermek açısından Fâtihten Sultan Mehmed'in uygulamaları örnek olarak gösterilebilir. Fâtihten Sultan Mehmed'in, kendisinden önceki Osmanlı sultanları tarafından çeşitli sebeplerle ileri gelenlere temlik edilerek mülk ve vakfa dönüşen mirî araziye, askerin malî kaynak ve gücünün zayıfladığı gerekçesiyle yeniden eski haline getirtmesi önemli bir islahat idi. Ancak vakıf ve mülkleri ellerinden alınan çoğu ulemâ, şeyh mensheli etkili zümre Bayezid'in taht mücadelesinde bu hususu pazarlık konusu yaparak yeniden eski topklarını elde etmişlerdi. Aynı konuda daha küçük çaplı olmak üzere Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman döneminde de (1520-1566) bazı yeni tedbirler alınmıştı. Benzer münferit bir uygulama ise ilmiyede olmuş, bu mesleğin temel ilkesi olan mülâzemet sisteminin bozulması ve yanlış uygulanması danışmendlerin toplu şikâyetlerine yol açmış, Kanûnî, 944'te (1537) çıkardığı fermanla o sırada kazasker olan Ebûsuûd Efendi'den sistemi yeniden düzene koymasını istemiştir. Bu dönemde bozulma olmasa bile yanlış veya eksik bir teamülün yerine daha mükemmelinin konulması da bir islahat kabul edilebilir. Nitekim XVI. yüzyıl ortalarında Nevbaharîzâde defterdar olunca divan teşrifatına göre defterdarın nişancıya "tasaddur" etmesi gerekirken o sırada nişancı olan hocası Celâlzâde Mustafa Çe-

lebi'nin önüne teşrifatı çiğnemek pahasına da olsa oturamayacağını söylemesi üzerine çıkarılan bir fermanla bundan böyle defterdar ve nişancıdan hangisi kıdemli ise onun divan protokolünde önde gelmesi ilkesi benimsenmiştir.

Erken dönemde Osmanlı devlet teşkilâtının başka alanlarında da yeni düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir. Özellikle XVI. yüzyılda kazâ sisteminde Rumeli'de dokuz, Anadolu'da on ve Mısır'da altı olmak üzere tamamıyla Osmanlılar'a has dereceler teşkil edildiği gibi, üç ve beş dereceli iken yeni gelişmeler dikkate alınarak biraz daha sonra on iki dereceli medrese teşkilâtı geliştirilmiş ve bunlar arasında yatay geçişleri de düzene koyan entegre bir yapı oluşturulmuştu.

Diğer taraftan Osmanlı teşkilâtında bu düzenlemeler yapılırken devletin karşı karşıya kaldığı yeni iç ve dış gelişmeler dolayısıyla XVII. yüzyıl başlarından itibaren idarî, iktisadî ve ilmî hayatta bir değişme, yozlaşma farkedilmiştir. Devrin ıslahat risâlelerinde hep eski özlemi dile getirilmiş, XVIII ve XIX. yüzyılların aksine ıslah modelleri yine kendi bünyesi içinde aranmışsa da bu değişim sebebiyle yeniden eski seviyeye ulaşma tavsiyeleri geçersiz bir bakış açısı halinde kalmıştır. Bununla beraber Selânikî'nin "hasbihâl", "havâdis-i rûzgâr" başlığı altında yaptığı değerlendirmelerde karamsar fitratı ile bir daha eski seviyenin yakalanamayacağını üzüntüsünü yaşamakta olması da dikkat çekicidir. Bu dönemde Osmanlı iktisadî ve içtimâî yapısındaki bazı gelişmeler geleneksel müesseseleri temelden sarsmıştır. XVI. yüzyıl başlarından itibaren hissedilen ve asrın sonunda hızlanan nüfus artışına karşılık özellikle zirâi ekonominin aynı oranda büyümemesi, Şehzade Bayezid olayında şehzadenin etrafında oluşan saruca ve sekban taifesinin daha sonra başı bozuk, işsiz yurtsuz bir duruma düşmesi, aslında ilimle alâkası olmayan bazı gençlerin bir yolunu bularak Anadolu medreselerine suhte olarak kaydolmaları gibi Osmanlı geleneğinde daha önce bilinmeyen olayların yaşanması büyük karışıklık yaratmıştır. İlimye mesleğinde ayrıca dejenerasyona sebep olan hususların başında II. Murad'ın Molla Fenârî evlâdına verdiği, daha sonra bütün ulemâ çocuklarına "mevâlîzâde kanunu" adıyla tanınan ayrıcalıkların geldiği bilindiği halde cesaretle üzerine gidip kaldırılamamış ve bu uygulama ilmiye mesleğinin giderek artan bir şekilde kanayan yarası olmuştur.

İçteki bunalım yanında doğuda Safevî, batıda Habsburg ile yapılan uzun süreli, birçok yerde gereksiz savaşlar Osmanlı maliyesini büyük sıkıntıya düşürmüştü, ayrıca Osmanlı piyasasına akan ucuz Amerikan gümüşü ekonomiyi etkilemiş ve daha önce Osmanlı toplumunun asker ve reâyâ olarak bilmediği bir enflasyon paniğine sebep olmuş, fiyatlarda büyük artışlar meydana gelmişti. Selânikî'nin bu sıralarda 1008'de (1600) görgü şahidi olarak belirttiğine göre yiyecek ve giyeceğe güç yetmez olmuş, halk şiddetli ihtiyaç içinde kıvrılmaya başlamış, ahlâk bozulmuş, arpanın kilesi 60 akçeye, etin okkası 20 akçeye, pabuç 100, çizme 200 akçeye satılır olmuş, yetkililerin koyduğu narh kimse tarafından dinlenmemiştir. Hatta daha da kötüsü, akçe tağşişi sebebiyle esnaf akçeyi kabul etmeyip ancak altın ve kuruş ile alışveriş eder olmuştu (*Tarih*, s. 853).

Bir taraftan sabit gelirli reâyâ ve asker zümresi aldığı mallara daha fazla para öderken devlet masrafları için yeni gelir kaynakları aramaya koyulup fevkalâde dönem vergisi olan avârız türü vergileri düzenli hale getirmişti. Bütün bu vergileri ödemeyen halk kitleleri çiftbozan olarak bağlı olduğu toprağı terke başlamış, böylece etrafta korkunç zararlar ve ziyanlar yapan muazzam bir aylaklar zümresi oluşmuştu. Ehl-i örf zümresi masraflarını karşılamak için kanunnâme sınırlarını zorlayarak reâyâdan cebri paralar almaya, Anadolu'da Şehzade Bayezid olayından beri sayıları giderek artan yeniçeri, sipahi, saruca ve sekbanlar daha önce tamamen yabancı oldukları ticaret, vergi tahsildarlığı, mültezimlik gibi işler yapmaya ve temsil ettikleri gücü kullanarak halkı ezmeye başlamışlardı. Reâyâdan kitleler halinde gelen şikâyetler karşısında devlet "adaletnâme" denilen reâyâyı koruyucu sert fermanlar çıkarttı. Bu durum devlet-sipahi-reâyâ âhenginin bozulması ve temel ilke olan "dâire-i adâlet" kavramının tersine dönmesi olarak yorumlanmıştır. Her biri başlı başına birer çöküntü sebebi olarak takdim edilen bu olumsuz gelişmeler şeklen aynen devam eden devlet müesseselerini de derinden etkilemişti.

Diğer taraftan bu dâhilî sebepler yanında dışarıda oluşan siyasi ve iktisadî sebepler de bulunmaktadır. Gelişmelere Osmanlı-Avrupa mukayesesi penceresinden bakıldığında 1566-1593 arasında Avrupa ile uzun bir barış dönemine girilmiş, bu dönemde Avusturya önemli ölçüde topar-

lanma, askerini yeniden düzenleme ve ateşli silâhlar ve harp teknolojisinde kendisini yenileme imkânı bulurken Osmanlı Devleti, İran'la savaş sebebiyle toparlanma bir tarafa sosyal ve ekonomik bakımdan büsbütün yıpranmıştır. Bu durum 1593-1606 arasındaki Uzun Harp döneminde Osmanlı tarafının bariz bir şekilde ateşli silâhların kullanımında geri kalışı olarak kendini göstermiştir. Bunu bizzat savaş meydanında gözlemleyen Hasan Kâfi Akhisârî yana yakıla bu geri kalmışlığı dile getirmiştir. Öte yandan Portekiz, Hollanda ve İngilizler'in okyanuslarda ticareti geliştirmesiyle Osmanlılar'ın hâkim oldukları geleneksel ticaret yollarının önemini tedricen kaybetmesinin iktisadî ve içtimâî hayatı etkilediği; ayrıca İran'da Şah Abbas, İspanya'da II. Philip, İngiltere'de I. Elizabeth gibi hükümdarlar ülkelerinde köklü reformlar ve kalkınmalar kaydederken Osmanlı Devleti'nde III. Mehmed'den itibaren genç, hatta çocuk yaşta hükümdarların iş başına gelmesiyle devlet otoritesinin saray mensubu kadınların, ocak ağalarının ve onlarla iş birliği içinde olan bazı ulemânın eline geçmesine yol açtığı üzerinde de durulur ve bunlar diğer sebeplerle birlikte bozulmanın âmilleri olarak öne sürülür.

Devlet Kanûnî'nin saltanatının sonlarından itibaren farkettiği, ancak teşhis-te zaman zaman yanıldığı türlü olumsuzlukları gidermek için yeni hukukî ve idarî düzenlemelere gitmeye başladı. III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde peş peşe çıkarılan, çok ayrıntılı bir şekilde konuları ele alan adaletnâmeler devletin bu ıslahat girişiminin sonucu idi. Devlet şer'-i şerif ve kanun hâkimiyetini sağlama, askerinin sayısını ve yetki dışı faaliyetlerini sınırlandırma, sadrazamın otoritesini güçlendirme ve bilhassa reâyâyı koruma hedefini güdüyordu. Bunun yanında devlet ilmiyeyi, seyyiyeyi nizam altına almak için başka ferman ve kanunlar da çıkarıyordu. İlimyede mülâzemet sistemini ve mevâlîzâde kanununu yeni baştan düzenleme gayretleri, artan talep karşısında memuriyet sürelerinin sınırlandırılması, pâyе sisteminin kapsamının genişletilerek daha yaygın kullanılması ve bürokraside yeni kalem ve bürolar ihdası gibi düzenlemeler yapıyordu. Başlı başına bir muamma olan vakıf sisteminde yeni nezâretler ihdas ederek denetimi daha etkin hale getirmeye çalışıyordu.

Osmanlı sisteminde çok önemli yeri olup bu kargaşadan en çok etkilenen timar ve toprak düzeninin ıslahı için sık sık yoklamalar yapılıyor, defterler kontrolden geçiriliyordu. Sadrazam Kuyucu Murad Paşa, devlet teşkilâtında uzun yıllar çalışmış Ayn Ali Efendi'yi defter eminliği görevine getirmiş, Ayn Ali, toprak ve timar sistemiyle ilgili ünlü eseri *Kavânîn-i Âli Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*'ı yazarak I. Ahmed'e takdim etmişti. Bu eserdeki teklif ve çareler dikkate alınarak timar sisteminde ıslahata girişildi. Bundan bir süre sonra Osmanlı toprak sistemi ve problemleriyle ilgili olarak Avni Ömer Efendi *Kânûn-ı Osmânî Mehûm-ı Defter-i Hâkânî* adlı eserini yazarak devrin padişahı IV. Murad'a takdim etmiştir. Osmanlı toprak sistemini yirmi beş ayrı statüde inceleyen ve muhtemelen Sultan Murad'ın isteği üzerine yazılan eser hükümdarın toprak ve timarla ilgili düzenlemelerinde yardımcı olmuştur. Devlet yetkilileri yanında devrin bazı ilim ve fikir adamları, kalem erbabı da bu olumsuzlukları tesbit, ıslah ve ortadan kaldırmak için irili ufaklı birçok risâle kaleme alıyorlardı. Esasen bunlar birbirinden ayrı olmayıp devletin ıslahat teşebbüslerinde Ayn Ali, Koçi Bey ve Avni Ömer Efendi örneklerinde olduğu gibi kalem erbabının yazdıkları çok defa devletin ıslahat girişimlerine temel teşkil ediyordu.

Erken dönemdeki ıslahatla ilgili فرمانlarda mutlaka birtakım gerekçeler belirtilmiş olmakla birlikte bu dönemde geleneksel anlamda ıslahat risâlesi yazılması âdeti henüz yerleşmemiş, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ıslahat risâleleri kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde Lutfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si, en yetkili kalemden çıkmış muhtasar fakat gerçekçi bir ıslahat risâlesidir. Paşa risâlenin yazılış sebebini, "... bu hakire vezîriâzamlik mansıbın فرمان buyurdıklarında zamanede bazı âdâb u erkân ve kânûn-ı dîvânîyi evvel gördüklerime muhalif ve perişan gördüğüm için ... bu risâleyi telif edip..." ifadesiyle bunun bir ıslahat risâlesi olduğunu ifade etmiştir. Eser bir giriş ve dört bölüm halinde düzenlenmiş, bölümler içerisinde vezîriâzamanın yetki, sorumluluk ve münasebetleri, daha sonra kara ve deniz seferleri, hazine ve maliye meseleleri, reâyâ ve seyyidşerif gibi bazı imtiyazlı zümrelerin durumu vâkıfane değerlendirilmiştir. Burada ki tesbitler, çare ve teklifler daha sonra Nahîfî'nin *Nasihatü'l-vüzerâ'sı*, Defter-

dar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesâyihu'l-vüzerâ ve 'l-ümerâ'sı* gibi eserlere önemli ölçüde malzeme teşkil etmiştir. Sarı Abdullah Efendi de IV. Mehmed adına *Nasihatü'l-mülûk terğiben li-hüsni's-sülûk* adıyla bir risâle yazmış, iki bölümden oluşan eser daha sonra Osmanzâde Ahmed Tâib tarafından *Telhîsü'n-nesâyih* adıyla ihtisar edilerek basılmıştır (İstanbul 1283).

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin 1581 yılında kaleme aldığı *Nushatü's-selâtin* ise siyasetnâme türünün bu dönemde gerçek bir örneğini teşkil etmektedir. Oldukça kapsamlı olan eser, Osmanlı hânedanı ve padişahlarından bahseden girişten sonra dört bölüm ve bir sonuç olarak düzenlenmiş, ilk üç bölümde sultanların yetki sorumlulukları, kanuna aykırı ortaya çıkan konular, devlete zarar veren hususlar ele alınmış, son bölümde kendi hayatı ve olaylar karşısındaki hissiyat ve müşahedeleri dile getirilmiştir. Sonuç kısmı tavsiye ve temennileri ihtiva etmektedir. Âlî'nin *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidi'l-mecâlis*'i de benzer türden bir deneme olmakla birlikte ele aldığı konular itibarıyla toplumsal ağırlıklı bir muhtevaya sahiptir. Nitekim sosyal konulara, toplumsal gelişmelere çok önem veren müellif Kahire'de bulunduğu sırada oraların örf ve âdetlerini, halkını *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâti'z-zâhire* adlı çalışmasında tahlil ve tasvir etmiştir.

Bu dönemdeki ıslahat çalışmalarını sadece müstakim olarak yazılmış risâlelerden ibaret saymak yanlış olacaktır. Aynı dönemlerde yazılmış Osmanlı tarihlerinde siyasî, askerî ve içtimai olaylar anlatılırken münasebet düştükçe her tarihçi kendi düşünce ve anlayışı çerçevesinde gelişmeleri teşhis edip bozuklukları gidermek için önerilerde bulunmuştur. Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'daki dikkate değer gözlemleri yanında çağdaşı Selânikî Mustafa Efendi, XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihinde bir risâle hacmini hayli aşacak ölçüde oldukça sıhhatli tesbitlerde bulunmuştur. Selânikî, ulemânın aslı görevi olan emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görevini yapmadığını, protokol ve israfa düşkün hale geldiğini, ümerânın gayretini yitirip mal toplama hırsına düştüğünü, hediye, câize ve bahşış adıyla rüşvet aldıklarını, mansıpların para ile alınıp satılır olduğunu anlatır. Bu nevi ahlâkî değerlendirmeler yanında Selânikî saltanat ve hilâfet telakkilerinde değişim, vezâret ve beylerbeyilik sayısındaki artışın kötü sonuçları, devlet erkânı arasındaki reka-

betin idarede açtığı yaralar, kardeş katlinin nasıl yozlaştırıldığı, birtakım şahsî hesaplarla lüzumsuz yere ve hazırlıksız olarak girilen İran savaşlarının sonuçları, reâyânın ihmali gibi konuları yalın ifadelerle yana yakıla anlatmakta, bunların ıslahı için bazı teklifler sunmakla birlikte gelecek için pek ümitli olmadığı intibahını vermektedir. Selânikî tenkitlerinde insafı elden bırakmamış, nitekim bozuklukların ortaya çıkışında dönüm noktası kabul ettiği III. Murad dönemini şiddetle eleştirirken padişahın "kaht-ı ricâl" ve diğer konulardaki çaresizliğini ve samimi yakınması etrafıca vermiştir (*Tarih*, s. 425-432).

Daha sınırlı olmakla birlikte Peçuylu İbrâhim, Hasanbeyzâde Ahmed Paşa ve Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'nin XVII. yüzyıl ortalarına kadar gelen tarihlerinde de aksaklıklar ve alınacak tedbirlerle ilgili benzer pasajlar bulmak mümkündür. Bu açıdan, Kâtib Çelebi'nin daha sonra temas edilecek ıslahat risâleleri dışında *Fezleke*'si ve bilhassa Naîmâ'nın tarihi çok keskin gözlemler, değerlendirmeler içermektedir.

İslahat risâleleri arasında haklı bir şöreti olan *Koçi Bey Risâlesi*, muhtevasının zenginliği yanında eserin önemini arttıran asıl nokta buradaki fikir ve önerilerin arzlar halinde IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e sunulmuş olması ve bizzat padişah tarafından uygulanmasıdır. Eserin muhtevası başlıca yönleriyle rüşvet, sadrazamın bağımsızlığı, saray nüfuzunun kaldırılması veya asgariye indirilmesi, ulemânın sadece liyakat esas alınarak yükseltilmesi, haksız ve sık azlin önlenmesi, timar tevcihlerinin liyakate göre yapılması, timar topraklarının her ne şekilde olursa olsun vakıf, mülk, paşmaklık haline getirilmemesi, beylerbeyilerin yoklamalarını düzenli yaparlar timarları lâıyk olanlara vermeleri, cebelü sayısının artırılarak merkez ve eyalet birlikleri arasında denge sağlanması, kapıkulu konusunda "kânûn-ı kadîm"e aykırı bid'at uygulamaların lağvedilmesi, saraydan çıkarmaların yedi yılda bir düzenli yapılması gibi müşahhas ve gerçekçi önerilerdir.

Diğer taraftan geleneksel teşhisin ötesinde konuya gerçekçi yaklaşan yazarlar da bulunmaktadır. İlimiye mesleğinden gelen Hasan Kâfî Akhîsârî (ö. 1024/1615) çeşitli medreselerde müderrisliklerde bulunmuş, birçok eser telif etmiştir. Devlet düzenine dair önce Arapça yazdığı, daha sonra çok beğenilmesi üzerine III. Mehmed'in buyruğu ile Türkçeye tercüme ettiği *Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem*'i

girişten sonra bir mukaddime, dört bölüm ve sonuç halinde düzenlemiş, girişte geleneksel tasnife uyarak toplumu ümerâ, ulemâ, ziraat erbabı (reâyâ) ve ticaret-sanat erbabı olarak dört sınıfa ayırmıştır. Dört bölüm içerisinde ise devlet nizamıyla ve yöneticilikle ilgili vasıflar, istişare ve re'yin önemi, harp aletlerinin kullanılmasının lüzum ve önemi, zafer ve hezimetin sebepleriyle ilgili konular işlenmiş, sonuçta ise barış ve antlaşma konusu değerlendirilmiştir. Yazıldığı dönemden itibaren ilgi çeken ve daha sonraları çeşitli Batı ve Balkan dillerine tercüme edilmiş olan eserde ateşli silâhlar ve harp teknolojisiyle ilgili gözlemler çok dikkat çekicidir. Hasan Kâfî, düşmanların yeni silâhları yapıp kullanmakta çok ileri gittiklerini ve bu yeni toplar, tüfeklerle savaştıklarını, Osmanlı ordusunun ise o tür yeni silâhları, hatta geleneksel harp aletlerini bile kullanmada çok ihmalkâr olduğunu ve bunun sonucu olarak cenge dayanamayıp savaştan kaçtığını anlatmaktadır (İpşirli, TED, sy. 10-11 [1981], s. 268). Hasan Kâfî, asker ve silâh adedinin zaman zaman yoklanmasının önemli olduğunu söylemekte, çok defa ibret verici örneklerini Osmanlı öncesi İslâm dünyasından vermektedir.

XVII. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan ve muhtemelen Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunulan anonim *Kitâbü Mesâlihî'l-müslimîn ve menâhî'l-mü'minîn*, şekil ve muhteva özellikleriyle geleneksel ıslahat risâlelerinden ayrılmaktadır. Elli iki başlık altında düzenlenmiş olan eseri başlıca ilmiye, seyfiye ve kalemiye ile ilgili konular, malî, içtimâî-iktisadî mevzular ve bunlara dair yorumlar olmak üzere birkaç ana konuda toplamak mümkündür. Çağdaşı diğer risâlelerin aksine burada eski özlerni olmadığı gibi kânûn-ı kadîm yerine yeni düzenlemeler önerilmektedir (*Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 93-94, 111). Birçok konuda farklı yaklaşımıyla dikkat çeken eserde, özellikle ilim erbabına dinî ve hukukî görev imkânı olmadığına bunların taşrada da tımarlı sipahi zümresine ilhak edilmelerinin hem kendilerine iş imkânı olması, hem de asker ve tımar erbabının eğitim seviyesinin yükselmesine yardımcı olacağı gibi Osmanlı sistemini temelden etkileyebilecek bir görüş de yer almaktadır. Aslında bu geleneksel tımar sisteminin tasfiyesi anlamına gelmektedir.

XVII. yüzyıl ortalarında Kâtib Çelebi, ilmî çalışmaları ve eserleri yanında çok yönlü ıslahatçı kişiliğiyle de dikkati çek-

mektedir. Onun değişik alanlardaki ıslahat önerilerini ayrı ayrı kitap ve risâleler halinde toplamış olması, o devri bir görgü şahidi ve yorumcunun kaleminden tanımayaya vesile olmuştur. Kâtib Çelebi'nin, *Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehakk'* ağırlıklı olarak sosyal içerikli bir eserdir. XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda çatışmalara kadar varan, büyük sosyal çalkantılara sebep olan yirmi bir konu ele alınmış, bizzat görgü şahidi olarak tahlil edilmiştir. Diğer taraftan Kâtib Çelebi, ilmiye ve medrese eğitimi konusunda gözlenen gerileme ve bozulmanın sebepleri konusunda daha önceki tesbitlerden oldukça farklı bir yorum yapmaktadır. Ona göre "felsefiyattır" gerekçesiyle mevâkif derslerinin ve akfî ilimlerin kaldırılması medreseleri büyük bir gerilemenin içine sokmuştur. Kâtib Çelebi kendi dönemindeki dinî ve içtimâî karışıklık ve tartışmalara şahit olmuş, çok sathî ve basit bilgilerle toplumun yaşadığı kargaşayı ve medrese mezunlarının bunlar karşısında çok yetersiz kaldığını, çözüm getiremediğini görmüş, bunun üzerinde düşünmüş, medresenin bir çözüm üretmemesini tahlil etmiş ve düşünceye, yoruma, felsefeye ağırlıklı olarak yer veren bir programın eskiden bulunduğu halde artık uygulanmamasının buna sebep olduğunu tesbit etmiş ve bunu etraflı bir şekilde örneklerle ispat etmeye çalışmıştır. Fikrî plandaki gerileme ve ıslahat ihtiyacı *Mizân'* da müşahhas olarak tasvir edilmiştir. Kâtib Çelebi'nin burada Osmanlı ilim hayatı için yaptığı tahliller çok realist görünmektedir. Eser kendi çağında değişik yorumlara yol açmış, bunun üzerine Şeyhülislâm Hoca Abdürrahim Efendi'den mütalaa sorulmuş, o da bu kitapla ilgili fetvasında, "Allah müellifine en güzel mükâfatı versin, bu risâlede halkın ahvali için uzlaştırma, irşad ve itidal vardır" şeklinde kanaatini ifade etmiştir.

Kâtib Çelebi bir mukaddime, üç fasıl halinde düzenlediği diğer eseri *Düstürü'l-amel li-islâhî'l-hale'l*'in mukaddimesinde tavırlar nazariyesini, bölümlerde ise reâyâyı, asker ahvalini ve hazineyi değerlendirmiş, devlet idaresi ve toplumsal barışın esası olarak bu tür eserlerde daima ön plana çıkarılan "dâire-i adâlet" formülüne vurgu yapmıştır. Kâtib Çelebi, derya ahvali ve deniz seferlerine dair fikirlerini denizcilik tarihiyle ilgili *Tuhfetü'l-kibâr fî esfârî'l-bihâr* adlı eserinde dile getirmiş, çeşitli denizlere, sahillere, adalara hâkim olan Osmanlı Devleti için denizin önemini, "Hafî olmaya ki bu Dev-

let-i Aliyye'de rûkn-i a'zam ve şanına takayyüd ü ihtimâm elzem olan umûr der-yâ ahvâlidir" ifadesiyle belirtip bunun gerekçelerini saymıştır. Eserin son bölümü olan yedinci bölümde kaptan ve korsanlar için kırk öğüt sıralamıştır.

Devrin aydınlarının siyaset ve bürokrasi kadrolarının tesbit ve önerilerinin ne ölçüde gerçekçi ve isabetli olduğu sorusu önemle üzerinde durulması gereken bir husustur. Muhteva açısından tahlil yapıldığında kendi dönemlerinde aydınların her zaman derinlemesine analiz ve sentezler yapmadıkları, bozulma sebepleri ve bunları gidermek için ileri sürdükleri çarelerin esas itibarıyla geleneksel "siyasetnâme", "nasihatü'l-mülûk", "nasihatü'l-vüzerâ" edebiyatında anlatılanlara birçok bakımdan benzediği gözlenmektedir. Geleneksel olarak hassasiyetle vurgulanan rüşvet ve zulmün yaygınlaşması, adalet kavramının sarsılması, müesseselerin iyi işlememesi, yetki ve sorumluluk sahibi kimselerin ihmâl veya menfaat sebebiyle bunun gereğini yerine getirmemeleri, askerin disiplinsizliği ve kalitesinin düşmesi gibi sebepler müelliflerin müştereken saydıkları konulardır.

İslahat konusunda yöneticilerin iradesi yanında ulemâ ve askerin durumu ve tutumu, bunların ayrı ayrı tavırları kadar ittifak ve ihtilâfları da önemlidir. Ulemânın bu konularda verdiği fetvalar başta olmak üzere eğitim ve kazâ alanlarındaki rolleri ve padişah hocası ve müşavir olarak ifa ettikleri hizmetler, müesseselerin teşkilinde ve ıslahındaki rolleri önemlidir. İslahat ve yeniliklerdeki öncü konuları XIX. yüzyıl da dahil olmak üzere Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Yenilik ve ıslahatın meşruiyet kazanması ve kamuoyu oluşturularak halka mal olması açısından ulemânın desteğine daima ihtiyaç duyulmuştur. Ancak muhalefet eden ve bu yönde kamuoyu oluşturan ulemâ da daima görülmüştür.

Askerin durumu ise daha farklıdır. Osmanlı Devleti'nin bir gazâ devleti olarak kurulmuş olması askerlik vasfını ön plana çıkarmış, bu durum ıslahata ilk defa askerî kurumlardan başlanmasına, gerileme ve Batılaşma dönemlerinde yapılan ilk ıslahatların da bu alanda olmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu uygulamalar çok defa askerin muhalefetine yol açmış, bu yüzden II. Osman meselesi, Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa ayaklanmalarında olduğu gibi kanlı olaylar yaşanmıştır.

Mühtedî ve yabancı uzmanların islahat konusundaki katkı ve yardımları üzerinde de durmak gerekir. Başlangıçtan beri Osmanlı Devleti ve toplumunda çok değişik konularda Batılı ve Balkan kökenli mühtedîlerden yararlanılmıştır. Nitekim Kâtib Çelebi'nin bazı eserlerinin hazırlanmasında Latince ve Yunanca eserlerden, Batı ve Hıristiyanlık hakkında bilgi edinmede Fransız asıllı papaz Şeyh Mehmed İhlâsî Efendi'den faydalanması, Macar asıllı mühtedî İbrâhim Müteferrika'nın başta matbaa olmak üzere yeni kurumların ve bilgilerin Osmanlı'ya aktarılması, Humberacı Ahmed Paşa ve benzeri uzmanların orduya yaptıkları hizmetler ilk planda zikredilebilecek hususlardır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin yükselme ve olgunluk dönemlerinde oluşan aksaklıkların tesbiti, bunların sebepleri ve çareleri konusu o dönemlerin yazarları kadar bugünün aydınlarının da çok farklı görüş ve fikir ileri sürdüğü sosyal ve entelektüel tarihin önemli bir konusudur. Risâle sahiplerinin realist tesbitleri yanında birçok defa geleneksel ifadelerin dışına çıkmadıkları, hâricî gelişmeleri yeteri kadar değerlendiremedikleri, yaşadıkları olayların tesiri altında fazlaca kaldıkları anlaşılmalıdır. Lutfi Paşa ve Koçî Bey'in İstanbul'a geldiklerinde her şeyin daha iyi olduğunu, aradan geçen birkaç yıl zarfında ise değişip bozulduğunu söylemeleri bu yanlış algının tipik iki örneğidir. Yönetimin ağır sorumluluğunu üstlenmiş devlet adamı ve idareci kadronun ise daha realist ve pragmatik bir yaklaşım içinde olduğu, Batı ve Doğu'daki dış gelişmelerin bütünüyle değilse de önemli ölçüde farkına vardıkları, gerek bu ülkelere gerekse stratejik konuma sahip sınır eyaletlerine gönderilen fermanlardaki tesbitlerden ortaya çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Selânikî, *Târih* (İpşirli), s. 257, 290, 356, 366, 417, 425-432, 458, 478, 511, 516, 716, 853; Âlî, *Nushatü's-selâtin* (nşr. Andreas Tietze, *Mustafâ 'Alî's Counsel For Sultans of 1581*), Wien 1981, I-II, tür.yer.; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr* (nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1973, tür.yer.; Defterdar Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ*, Ankara 1990, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 473-486; a.mlf., "Kanûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî", *TTK Belleten*, XV/59 (1951), s. 381-399; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 70; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 175-263; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: the Classical Age, 1300-1600*, London 1973, tür.yer.; a.mlf., "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 49-145; *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, önsözler, ayrıca bk. tür.yer.; Fazlurrahman, "İslâm'da İhya ve İslahat Hare-

ketleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (trc. Turan Koç), İstanbul 1989, IV, 177-201; Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfü Paşa Asafnâmesi", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 58-99; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *TDEK*², I, 491-506; Feridun Emecen, "Kuruluş-tan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 45-54; Faik Reşit Unat, "Ahmed III Devrine Ait Bir İslahat Takriri", *TV*, I (1941), s. 107-121; B. Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *St.I*, IX (1958); a.mlf., "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *IS*, I/1 (1962), s. 71-78; Agah Sırrı Levend, "Siyaset-nâmeler", *TDAY Belleten* (1962), s. 167-194; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desentralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *TTK Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-708; Mehmet İpşirli, "Mustafa Selânikî and His History", *TED*, sy. 9 (1978), s. 441-472; a.mlf., "Hasan Kâfî El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem", a.e., sy. 10-11 (1981), s. 247-278; a.mlf., "Nahîfî'nin Nasihatü'l-vüzerâ'sı", a.e., sy. 15 (1997), s. 17-27; a.mlf., "Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osm.Ar.*, sy. 7-8 (1988), s. 273-285; İliber Ortaylı, "Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind", *JTS*, XI (1987), s. 45-48; M. Tayyib Gök-bilgin, "Nizâm-ı Cedîd", *İA*, IX, 309-318; Ömer Lütfî Barkan, "Timar", a.e., XII/1, s. 319-325; Melikoff, "Lale Devri", *EI*² (İng.), V, 641-644.

MEHMET İPŞİRLİ

XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar. XVIII. yüzyıldan itibaren Tanzimat devrine kadar gelecek yenilenme ve yeniden yapılanma girişimlerinin itici gücünün, savaşın reformlarının motoru olduğu söylenen Büyük Petro örneğinde olduğu gibi öncelikli olarak savaşlardaki başarısızlıklarda ve toprak kayıplarında yattığını ileri sürmek yanlış değildir. Yenilenme zaruretinin bu noktada yoğunluk kazanması, yapılmak istenilenlerin genelde askerî sahaya inhisar etmesini kaçınılmaz kılmış olmakla beraber giderek yenilenmenin genel bir yeniden yapılanma safhasına intikal ettiği dikkati çeker.

Köprülüler devrinde veya Halil Hamîd Paşa örneklerinde olduğu gibi askerî saha dışında da genel bir iyileştirme düşüncesi sıkça görülmektedir. Savaşın başarılı bir şekilde sürdürülmesi için özellikle malî durumun islahına ağırlık veren ve devlet gelirlerinin arttırılmasına çalışan Fâzıl Mustafa Paşa reâyânın durumunu iyileştirici tedbirler almış, genel af ve vergi muafiyetiyle Sırbistan ve Bosna'da yerinden kaçan reâyânın geri dönmesini temin etmiştir. Nizâm-ı cedîd tabiri genel icraatını niteleyen bir tanımlama olarak ilk defa ortaya çıkar. Ordunun ve özellikle yeni bir kanunnâme ile donanmanın is-

lahına Amcazâde Hüseyin Paşa zamanında başarı ile devam edilmiştir. Şehid Ali Paşa'nın kapitülasyonların kaldırılmasını düşündüğü ise bilinmektedir. Halil Hamîd Paşa genel bir değişimi arzular: Ziraata önem verilerek millî gelirin arttırılması, idaredeki her türlü kötü uygulamaların önlenmesi, yeniçerilerin disiplin altına alınması, Fransızlar'ın yardımı ile ordunun, İsveç'in desteğiyle donanmanın çağdaş bir yapıya kavuşturulması. Karadeniz'in bütün devletlere açılarak Rusya'nın yeni elde ettiği geniş ticarî imtiyazlarına bir darbe vurulması düşünülür.

1768'de başlayarak Küçük Kaynarca ile (1774) sona eren ve kısa fâsıllarla araya giren, ancak mütareke olarak algılanan barış dönemlerine rağmen savaş hazırlığı ve özellikle Kırım krizi ve ilhakının baskısı altında geçen, nihayet 1787-1788'de başlayarak 1791-1792 Zıştovi ve Yaş antlaşmaları ile yirmi dört yıl sürmüş olarak sona eren büyük Rus ve Avusturya savaşları devri, devletin bütün müesseseleriyle yeniden yapılanma zaruretinin açıkça gözler önüne serer. 1699 Karlofça Antlaşması ile başlatılması yaygın hale gelen genel zafiyetin bir doruk ve dönüm noktası olduğu yargısı muhakkak ki gözden geçirilmeye muhtaçtır ve bu anlamda yeni bir devrin ve idrakin tam bir teslimiyetle kabul edildiği dönemeç Küçük Kaynarca ile başlatılmalıdır.

Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ve nihayet Rusya tarafından ilhak edilmesi (1783), 2 milyona varan bir müslüman nüfus barındırması açısından genel amme vicdanında kolayca sineye çekilecek bir kayıp olarak algılanmamış ve özellikle bu mesele ile ilgili olarak ağırlığı kuvvetli bir şekilde hissedilmeye başlanan ve Kırım'ın Rusya'ya terkedilmesine karşı devlet ricâlini genel bir ayaklanma ve padişahın tahttan indirilmesiyle tehdit eden ulemânın -bu konuda sadrazamla tartışan ve takip ettiği yumuşak siyasetini takdir derecelerinde sert bir şekilde tenkit eden Şeyhülislâm İvazpaşazâde İbrâhim örneğinde olduğu gibi (Vâsıf, *Târih* [İlgürel], s. 234)- şiddetli tepkisiyle karşılaşılmıştı. Böyle olmakla beraber Rusya'ya karşı savaş hazırlıklarının sürdürülmesi için girişilen reform teşebbüslerinin malî kaynaklarının temini hususunda, bilhassa Halil Hamîd Paşa'nın icraatının bu çevrelerce desteklendiğini ve ulemânın devletin yenilenme zaruretinin idrak ve gerekenlerin yapılması istikametinde belirli bir programa sahip olduğunu ileri sürmek de mümkün değildir. Kırım ile il-